

Farkas Gyula irodalomtörténetíró munkásságáról – különös tekintettel a benne érvényesülő regionalizmusra*

Kötetei jelentek meg a múlt század első évtizedeinek magyar irodalmáról, akár a századfordulót körülfogó évtizedekéről, teljes magyar irodalomtörténetet is közreadott (két nyelven), külön munkái szólnak a magyar irodalomtörténet-írás kialakulásáról, a csehszlovákiai és a romániai magyar irodalom formálódásáról, filológusként egyik fontos nyelvemlékünket, a Münchener Kódexet rendezte sajtó alá. Oktatói és szervezői munkásságát – Eötvös kollégiumi tanárságán túl – Berlinben és Göttingenben töltött évei-évtizedei minősítik. Ennek ellenére a magyar irodalom történetének akadémiai kézikönyve – mely külön alfejezetben ad jellemzést többek között Földessy Gyulának és Kárpáti Aurélnak, Juhász Gézának és Tamás Aladárnak a kritikusi-irodalomtörténetírói tevékenységéről – három élesen vágó mondaton túl csak ellentétpólusok „negatívjának” minőségében vesz róla tudomást, mondván: a szellemtörténet Magyarországon „nem... alkotott egységes irányzatot: Szerb Antal éppúgy kijárta a szellemtörténész iskolát, mint Farkas Gyula”.¹ De másutt is, ahol említést nyer neve a szakma hazai produktumaiban, legtöbbször magától értetődő, gyors elutasítás kíséretében kerül csak sor erre, így például Bóka László, Illés László, Komlós Aladár, Pándi Pál vagy Sótér István írásaiban.² Saját korában pedig egyik bírálója – Illés Endre – még olyan irodalomtörténésznek vallotta, „akit komoly, érdekes munkáival – ha sokszor téved is – becsül még néhány jóhiszemű ember ezen a peritűzben fuldokló magyar nyelvterületen”.³ A rövid „elintézések”-hez hasonlóan viszont a hatvanas években róla írt nagyobb önálló tanulmány is egyértelműen negatívumoknak a kidomborítására fordítja erőit.⁴

Az ok – ha figyelembe vesszük az adott viszonylatrendszeret – érthető: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914* című, 1938-ban megjelent kötete olyan szemlélettel közelített a magyar zsidósághoz, melyet a fajgyűlölet megszállottjai a maguk céljaira hasznosíthattak. Berlinben töltött évtizedei alatt a Harmadik Birodalom szellemi irányzatai közvetlenül is szembeötlően a hatásuk alá vonták, negyvennégy őszén a visszavonulók oldalán

* A berlini Humboldt Egyetem rendezvényén 1994 novemberében elhangzott felolvasás magyar szövegváltozata.

távozott, s nem is tért onnan vissza. Emellett 1945 után sem törekedett arra, hogy valamilyen radikális szemléletváltásnak a jegyében írt munkákkal szeressen magának késői „jópontokat” a baloldalon: nagyobbreszt a politikától távolabbra eső területeken dolgozott, amellelt *Ungarns Geschichte und Kultur in Dokumenten* című 1955-ös, Wiesbadenben kiadott könyve is jelentős támadási felületeket kínál azzal, hogy anyagválogatásában érvényre jut az emigráció szemlélete.

Az idő azonban lassan már kezd távlatot adni ahhoz, hogy politikai tekintetben kevésbé exponált kötetei elfogulatlanabb ítéletet kaphassanak, s születésének századik évfordulója most alkalmat teremt ehhez. És ha – más oldalról véve példát (az övénel nagyobb súlyút) – Lukács György minősítésénél nem azt tekintjük alaptényezőnek, hogy néhány éves szüneteltetéstől eltekintve mindvégig tagja volt annak a pártnak, amelynek vezetői tízmilliókat elpusztító „munkatáborok” létesítésére adtak parancsot (s ennek hatása szakmai alkotásainak jelentős részén is félreismerhetetlen), és még a borzalmak nagy részének leleplezését követően, az embertelenség újabb (keleti) tombolásának idején is meg merte fogalmazni ismertté váló tételét – „a szocializmus a maga legrosszabb változatában is jobb a legjobban megreformált tőkés rendszernél” –, akkor a másik oldalon vétkezők minősítések sem földhetik el vétkeik szakmai eredményeiknek ideológiától kevésbé érintett részeit, illetve a bennük található értékeket. Keserű tény, hogy századunkban jó, sőt kitűnő erőket is befolyásolni, vagy éppen a hatalmukba keríteni tudtak a különböző félelmetes mozgalmak. A tényeket letagadni nem szabad, félő, hogy „jótékony” elfelejtésük is igen kétes eredményekhez vezetne, az azonban indokolt, hogy a vétkek árnyékfoltjain túl az a teljesítmény se szoruljon ki a tudatból, amelyre ezek az árnyékok rávetülnek.

„Az asszimiláció korá”-ban megfogalmazottak megvitására azonban – úgy gondolom – sajnos még hosszabb ideig alkalmatlanok a magyarországi társadalmi-politikai viszonyok. Tudományos viszonylatban ugyan végső soron az a Farkas által ismételen kiemelt tény adja koncepciójának kiindulási pontját, hogy II. József népszámlálásának idején az ország lakossága nem egészen harminc százalékban vallotta csak magyarnak magát, s ha ezt századunk első két évtizedének állapotaival vetjük egybe – figyelembe véve a külföldről Magyarországra bevándorlás (részben oroszországi pogromok előli menedéket keresés) tényét is –, akkor szembeszökően nagymérvű asszimilációval kell számolnunk. (Hiszen ekkoriban az ország lakosságának mégis már mintegy a fele minősült magyar nemzetiségűnek.) Nem lehet tehát kétséges, hogy jogos, távlatokban gondolkodva éppenséggel szükséges is ennek a – Schöpflin Aladár szerint is „egész Európában példátlan”⁵ –

jelenségnek a kutatása. Nem csupán politikatörténeti, hanem művelődés- és mentalitástörténeti vonatkozásokban is, amiből az irodalom kihagyása sem lehet indokolt. Kegyetlenül súlyos tény azonban, hogy a zsidóság asszimilációjából adódó problémák tudományos elemzését hosszabb időkre lehetetlené tették a zsidóellenesség legbarbárabb – tömeggyilkosságokba torkolló – és mérsékeltebb: a szellemi életet mérgező megnyilvánulásai, illetve ezek ellenhatásainak jelentős része. Végletes érzékenységek, kölcsönös gyanakvások, valóban nagy súlyú emberi értékek védelmezésével összekapcsolódó kisserű csoportküzdelmek indulatai zavarhatják meg (politikai pártok mérkőzésétől sem függetlenül) a tudományos megismerés igényét.

A születési évfordulót ezért alighanem célszerűbb Farkas Gyula más természetű, nagyobb részét másfajta szemléleti tényezők által irányított munkásságának hozzávetőleges fölmérésére felhasználni. Az asszimilációs problémakör említésekor is hangsúlyozva részben azt aényt, hogy Farkast nem kizárólag a zsidó asszimilációnak a kérdései foglalkoztatták, másrészt azt is, hogy a fajiság és az ehhez kapcsolható/kapcsolódó asszimilációs kérdéskör korántsem Farkas személyes „hozádék” a magyar irodalomtudományos gondolkodásban. H. Taine determinisztikus szemléletű pozitivisták koncepciója – mely szerint az író (illetve a művész) által örökölt *fajsajátságok*, az őt körülvevő, vele kapcsolatba kerülő tárgyi tényezők együttese és a változó történelmi körülmények határozzák meg döntő mértékben alkotásainak milyenségét – Riedl Frigyes máig méltán megbecsült Arany-monográfiájában érvényesült öelötte lényegesen pregnánsabban. („Aminthogy Arany költői műveiben magyar földön állunk, magyar jellemeket látunk magunk előtt és a magyar nyelv legzamatatosabb szólásait halljuk, úgy Arany egyéniségében is mindezekelőtt a magyar faj sajátosságai tűnnek elénk... Az erős józanság érzékenységgel párosítva Arany Jánost a magyar faj oly típusához közelíti, melynek Zrínyi, Berzsenyi, Csokonai, Széchenyi minden eltérésük mellett is hű képviselői... Széchenyiben és Aranyban egyaránt megvan az önbírálat, a lelki küzdelmek kínzó adománya, és a pesszimizmus borúja. Aranyt azonban nem marcangolja a képzelt bűn saskeselyűje, mint Széchenyit: viszont Aranyban hevesebbek az idegreakciók...” Költészetének emberalakjai mind az ő „teremtényei, [...] reá, édesapjukra vallanak, úgy mint az életben is az unokákon megérzik öregapjuk vérmérséklete, hajlamai, agyvelejeinek szerkezete” – írja például, könyvének korántsem periferikus részeiben.⁶)

Még a radikálisan természettudományos beállítódású polgári gondolkodás fogalmazta meg tehát azt a tételt, mely szerint egy nemzeten belül az az író juthat példát szolgáltató szerephez, aki a nemzet karakterét meghatározó fajt a legjobban tudja reprezentálni, remekművek pedig olyankor születnek,

mikor a faj- és környezeti sajátságok szerencsés együttthatalása nekik megfelelő történelmi körülményekkel tud összetalálkozni. Az pedig az egykorú – Farkas ominózus könyvét követően kirobbanó – vitában sem maradt rejtve, hogy a magyarországi asszimiláció szerepének vizsgálata már a jobboldalinak nem mondható Schöpflin Aladár huszadik századi magyar irodalomtörténetében is helyet kapott – ha nem is úgy, mint később Farkasnál.

Ezeknek – és ezekhez hasonló – részleteknek a taglalásánál azonban egyelőre célszerűbb várakozni, tekintettel az ismételten friss töltéseket kapó puszkaporos hordókra. Remélhető viszont, hogy Farkas irodalomtörténeti munkásságának más oldalról való megközelítése kevésbé veszélyes terepre vezet ennél, kevesebb szenvedélyt kavarva. (Közbevetőleg érzem ugyanakkor megemlítenednek, hogy – nem lévén specialistája az ő szorosabb kutatási területeinek – az előadásra szóló megtisztelő fölkérést inkább az általánosabb irodalomtudományi szempontok érvényesítésére igyekszem fölhasználni.)

A Riedltől való idézet is mutatta, hogy a pozitívizmus – a darwinista biológiai felfogásból kiindulva – a biológiai-idegélettani organizmust alakító környezeti tényezők között a táj jellegzetességeit is természetszerűen vette komoly mértékben figyelembe. Ismeretes azonban, hogy A. Sauernak, illetve J. Nadlernak ilyen irányokban végzett vizsgálódásait romantika-könyvének vitájában Farkas nem vállalta saját ihletőinek sorában, inkább az ő nézeteikkel polemizáló, azok korrigálására törekvő J. Petersen szellemi hatását ismerte csak el, az őt ért támadásokra válaszolván kimondva: „nem idegen, általam különben alig ismert irodalmi szemléletek Prokrusztész-ágyába kényszerítettem be a magyar irodalmi fejlődést, mint egyes kritikussaim állították.”⁷ Természetesen az is tény, hogy magának Nadlernak a munkásságától – más írásait tekintve – nem érezte magát mindig elhatárolandónak, hiszen *Die berliner Romantik* című 1921-es könyvére pozitívan hivatkozik a maga *Romános, romántos, romantikus* című tanulmányában.⁸ Nem hagyja természetesen figyelmen kívül az olyan – végső soron egyébként közismert – tényeket, hogy a határozott körvonalú tárgyakkal tagolt, nyugodtan áttekinthető, kiszámíthatóan változó időjárású sík vidék másfajta (művészi) szemléletnek a kialakítására ösztönöz, mint az olyan, amelyik felhőbe vesző csúcsok és mélybe rejtőző völgyek nyugtalanabb együtteséből formálódik, képzeletet ingerlő sziklát és szélcsavarta fákat állít hirtelen az útját kereső tekintete elé, erdők titokzatos zúgásával borzongat és időjárásváltozások váratlanságával tartja feszültségben a lelket. (Gondolhatunk ezzel kapcsolatban századunk magyar irodalmában a más – szociális – tekintetben hasonló származású Veres Péter és Tamási Áron, illetve – „közbülső esetként” – a dunántúli lankákról indult Illyés Gyula szemléletvilágára is.)

Lényegi jelentőséget azonban igazában Farkas nem tulajdonít az ilyen szempontoknak. „Külön részletes motívumkutatás *volna* hivatva kimutatni, mennyire érvényesülnek a táji elemek” Berzsenyi Dániel, illetve a tiszántúli lírikusok költészetében – veti közbe például a magyar romantika előzményeit vizsgálva.⁹

A biológiai és környezeti determináció hatásainak felnagyítására, illetve az előbbinek a középpontba állítására engedhet ugyanakkor következtetni a *fajra* történő ismételt hivatkozás. (Mindjárt összefoglaló munkájának elején említi a magyarság „faji, nyelvi különállása”-t és „faji érzésének bámulatos erejét”, ősköltészetünk szerepét „a magyar fajiság kialakulásában”.¹⁰) Ez a kategória azonban nem elsődlegesen biológiai természetű nála: ilyen értelmű magyarázatokkal nem is kísérletezik, inkább – tagadhatatlanul homályosan ugyan – sajátos „szellemi” jelenségként szól róla.¹¹ Hiszen – ismeretes – Farkas leginkább a szellemtörténeti felfogást Magyarországon meghonosítani törekvő Minerva című folyóirat köréhez tartozott, nem véletlenül hivatkozott ismételten az irányzat hazai történetírói vezéralakjának, Szekfű Gyulának a műveire s általában a szellemtörténetírásra. A faji szemlélettel is néha erősen érintkező (vagy azzal éppenséggel összefonódó) német szellem-történészekhez hasonlóan a magyar „néplélek” („magyar szellem”, a „magyarság lelke”¹²) – alakulását ő is a vizsgálandó tényezők között tartotta számon. Ebben tagadhatatlanul van misztifikálásra való hajlam – mely távolabbról majd Németh László magyarság- vagy éppen „mélymagyarság”-szemléletével lesz rokon – előfordul emellett Farkasnál a „népközösséget egységbe kovácsoló”, őskorból örökölt költészet némiképp fantomizált tényezője is,¹³ a ködös „magyar akarat” megjelöléssel is találkozunk nála,¹⁴ a körvonalazatlan „magyar lelkiség” vagy éppen „a magyar lélek mélységeiből fakadó erők” szerepeltetésével együtt.¹⁵ Az esetek jelentős részében azonban inkább némely, az adott népre jellemző nyelvi, képzeleti és velük rokon elemekből alakult szellemi *hagyományrendszert* értett „magyar szellem”-en, mintsem valamilyen idő- és térbeli kötöttségeket legyőzve létező mélylélektani örökséget. Ehhez hasonló felfogásban szemlélte az egyes tájegységek meghatározó szerepét is.

A „tisztán szellemi”-nek mutatkozó vallási megkööttségekkel együtt. Így Farkas nem nyomoz például különösebben a honfoglaló magyarság Keletről hozott hitéletének irányában, viszont elismeréssel veszi számba az idegenektől átvett kereszténység fokozatos térhódítását a magyar irodalomban. Értékként könyveli el az ősi kultúra részleges továbbélését is (anélkül egyébként, hogy elemezné ennek konkrét megnyilatkozásait), nem kevésbé értékeli azonban az „Európába integráló” kolostori és udvari műveltség hazai ter-

jedését,¹⁶ a magyar nyelvű legenda- és prédikáció-irodalom vagy himnusz-költészet kibontakozását a külföldről érkező hatások beolvasztásával. Az egyházin túl az udvari irodalomban is – például a gestákban. (Mint ahogy később is, a német klasszicizmus, az osztrák és a francia romantika vagy az angol regényirodalom vonatkozásában.¹⁷) „A magyar szellemiség százados hagyományai”-nak továbbfejlődése mellett azt az alakuló kultúrát is méltatni tudja, mely idővel „részévé válik a nyugateurópai műveltségnek”.¹⁸ Hasonlóképpen ítél Farkas akkor is, mikor – nem annyira az időt, mint inkább a teret tekintve – a tájhoz kötődésben nem elsősorban valamilyen „genius loci” szerepének a méltatására törekszik –, még az ebből adódó sokszínűség elemzésének sem szentelve jelentősebb terjedelmet, inkább csak éppen megemlítve azt.¹⁹ Máskor éppen hanyatlás megnyilatkozásaként véve számba a tájköltészet kultuszának erősödését.²⁰ Esetleg a helyi ihletéseken való *túljutásnak* a föltételeit törekszik megvilágítani.

Mintha egy különösen erős – noha hivatkozásokban felszínre nem törő – késői hegelianizmus érvényesült volna koncepció-építésének alaptényezői között. Nevezetesen: a tézis–antitézis–szintézis hármásában való gondolkodás. (Gátolva egyszersmind más rendező elveknek az érvényesülését – közvetve talán az irodalomtörténetében érvényesülő logikai szerkezetet is zavarva.) Arról ír, hogy a tizenharmadik század végén Magyarországon „két nagy irodalmi áramlat indul meg egymás mellett: az egyik megőrzi, illetve továbbfejleszti a magyar szellemiség százados hagyományait, a másik részévé válik a nyugateurópai műveltségnek, ...a magyar lelkeséget egy csapásra európaivá akarja formálni”. A két ellentétes irány képviselői – fejtegeti a mondottakhoz kapcsolódva – „a magyar élet két különböző pontjáról indulnak neki egy közös nagy feladatnak”; a két egymással „ellentétes irodalmi áramlat harcából, majd egybeolvadásából – nevezetesen a hagyományokat jobban őrző dunántúli katolikusból és a távolabbi Nyugathoz több szállal kötődő s ezért újíttásra hajlamosabb tiszántúliból – születik meg a magyar nemzeti irodalom”; az „irodalmi és nemzeti szintézisnek ezt a korát nevezük magyar romantikának”.²¹ „A nemzeti irodalom megszületik, amikor megszűnik táji és felekezeti jellege...” – folytatja gondolatmenetét, egyértelműen a különböző résszerűségeken való *felülemelkedésben* jelölve meg az igazi értéket. „A szintézis csak úgy vált lehetségessé, hogy a magyar író elszakadt a rögtől, amely lekötötte.”²² A romantika feladata őszintén „megajándékozni a [...] nemzetet egységes nemzeti érzéssel, mely egyesít protestáns és katolikus, tiszait és dunait”.²³ Már Csokonai Vitéz Mihály életművének egyik legfontosabb fejlődéstörténeti hozadékaként is azt jelölte meg, hogy – egyébként keleti tájakról indulva és oda vissza is térve, de a Du-

nántúlhoz is kötődve az ott eltöltött évekkel – „heroikus erőfeszítést tesz, hogy egybeforrasztván a régít az újjal, a népit a felsőbbrendűvel, az ősit az idegennel, kialakítsa a magyarság új lelki képét”.²⁴ Ezzel egybehangzóan Farkas elismerően idézi Berzsenyi Dániel önvallomásának azokat a szavait, amelyek szerint „Én sem dunai, sem tiszai nem vagyok, hanem csak magyar.”²⁵ Vörösmarty *Csongor és Tündéjében* is a Kelet–Nyugat antitéziséből kibontakozó szintézist emeli piedesztálra, ebben a – színpadai irodalmunkban kétségkívül egészen ritka magaslatokra jutó – remekműben úgyszólván betetőzést, folytathatatlan kiteljesedést látva.²⁶ Ha nem is minden tekintetben, de legalább a romantika viszonylatában. Nem tagadja azonban, hogy majd a romantikát is hamarosan föl tudja váltani valami más. Míg ezen belül újrapolarizálódás jön létre – legalábbis a politikában – Széchenyi és Kossuth ellentétében, addig az irodalomban újabb erők tudnak (korábbi ellentéteken túljutva) egymásra találni: „az átmeneti kor alkonyán feltűnik Petőfi Sándor, aki (ti. a nemességben gyökerező romantikától eltérően) [...] a népből származik, és megteremti Arany Jánossal együtt a magyar klasszikus irodalmat.”²⁷ (Eredetileg ugyancsak egymásétól eltérő tájegységeket képviselve.)

Mintha egy villanásra a pozitíviztikus-természettudományos szemlélettel találkozónék össze a hegeli dialektika Farkasnál, mikor ilyen hasonlatot fogalmaz meg: mint az elektromosság esetében a pozitív és a negatív pólus a maguk ellentét-voltában kapcsolódnak egymáshoz, „úgy a magyar nemzeti érzés is akkor juthatott el maradandó alkotásokhoz, amikor nemzeti pesszimizmus és optimizmus, kínzó önismeret és biztató öntudat, európai távlat és a hazai rög forró szeretete a magyar lélekben egyesültek”.²⁸ Még ott – nevezetesen saját korában – is kész „új szintézis” kialakulásának a jeleit érzékelni, ahol a konkrétumokban ennek még a leghalványabb körvonalazására sem mer ugyanakkor vállalkozni.²⁹

Azt a tényt természetesen nem változtatja meg ez a „szintéziskereső” értékrend, hogy aligha van a magyar irodalom történetének még egy olyan kutatója, akinek az írásaiban olyan sokszor szerepelne a fölnevelő, szellemi gyökerek számára talajt biztosító tájegységek figyelembevételre, ahányszor Farkas munkásságában. Még néhány alfejezet is ilyen címet visel („Táj, faj, felekezet”, „Táj és felekezet”). És természetes, hogy szintézisek előkészítéséről is lényegesen kevesebbszer eshet szó ilyen vonatkozásban, mint ahányszor az írók közötti különféle eltérésekről, vagy éppen ellentéteknek az alakulásáról. Látni kell azonban, hogy az esetek jelentős százalékában realitásokat vesz kiindulási alapul. A Mohács előtt nagyjából egységes ország három részre szakadásának ismert ténye mintegy másfél századon át tartott, s ez természetszerűen éreztette még hosszú ideig a maga hatását. (Hol ki-

sebb, hol nagyobb mértékben.) Hasonló szerephez jutott századokkal később Trianon, amikortól már nem lassan változó „frontvonalak”, hanem általános szentesített országhatárok szelik át a saját természete szerint egységesnek maradni törekvő nemzeti irodalom (és szellemi kultúra) „talaját”. Keserűen időszerűvé téve egy korábban más viszonyok közt létrejött „szellemtörténeti problémát” – hogy Farkas kifejezését használjam. Ezért is vállalkozott Farkas külön az utóbb területileg elválasztottan alakuló magyar irodalommal való foglalkozásra. Más-más politikai hagyományrendszer, eltérő vallási dominanciák, szokások, mentalitásformák, emberi kapcsolatok tudnak ennek következtében kialakulni az eleve más-más nyelvjáráson szólók köreiben. (Elképzelhető, hogy még a fél évszázadnál rövidebb, egyetlen emberöltőt nem sokkal meghaladó NDK–NSZK-megosztottságnak is hosszabb utóhatásával kell még számolni. Egy fokkal messzebbre tekintve azonban a német nyelvterület irodalmának különböző országhatárok szerinti tagozódása is az eszünkbe kell, hogy jusson ezzel kapcsolatban. Persze, a kisebb területen, rövidebb időszakokban végbement tagolódásoknak szükségképpen marad kisebb a szerepük.) Még az utóbbi háromnegyed évszázad magyar irodalmi életében kialakult úgynevezett népi–urbánus ellentétet sem lehet a kor tárgyalásából kihagyni – bármilyen lesújtó legyen is erről a megosztottságról esetleg az irodalomtörténész véleménye.

Tagadhatatlan ugyan, hogy Farkas ismételen belebonyolódik a dunántúliság–tiszántúliság, illetve a katolikusság–protestánság rendszerében gondolkodás erőltetésébe, néha pedig – annak érdekében, hogy viszonylag áttekinthetővé tegye ennek az összefüggéshálózatnak a vonalait – hol kisebb, hol nagyobb erőszaktételekre kell vállalkoznia. (Némely összefüggések szálainak megvastagítására, más fontosabbak elvékonyítására.) Talán nem szükséges itt a részletek taglalására vállalkozni – ez amúgy is más korok szakértőinek tartozik inkább az illetékességi körébe. Ettől azonban önmagában az, hogy Farkas *vállalkozott* ilyen kérdések vizsgálatára, még nem minősülhet elhibázottnak. Inkább az bizonyosodik be újra, hogy a dolgok menetét – legyen szó akár az irodalomról, akár más művészetekről, akár a gazdaság, akár a jog történetéről vagy bármi másról – nem lehet *egyetlen* oksági láncolatra fűzve eredményesen magyarázni.

Bizonyos tekintetben jogos az a bírálat is, amely szerint Farkas ugyanakkor, mikor saját szempontjainak erőltetése árán tud csak fejlődéstörténeti vonulatokat előrajzolni, mégis több energiát szán erre, mint az egyes művészi teljesítmények elemző vizsgálatára. Részben azonban a szellemtörténeti iskola egészét is érhetik ilyesfajta vádak – a műközpontúság külön irányzatokká alakulását ezért is hozta létre századunkban a történelmi fejlődés –

részben annyit mégis el kell ismerni, hogy Farkas is törekszik pusztán fejlődéstörténeti értékű jelenségek és történeti fejlődésmenetben létrejött remekművek határozott megkülönböztetésére. (Inkább csak a bizonyítás feladata elől tér valóban többnyire ki.) „Az írói egyéniségeket annyiban vettük tekintetbe – írja a magyar romantikáról szóló könyvében –, amennyiben a korszellemet fejezték ki.”³⁰ Máskor – némi eltéréssel –: „nem az egyéniséget néztem, hanem a nemzeti közösséget”.³¹ A fejlődés általános törvényei, a szellemi kölcsönhatások áramlásai teszik azonban lehetővé – fejtegeti tovább – az olyan nagy „költői egyéniségeket, akiket a korszellem egyedül nem érthet meg”: ilyen jelenséggént veszi azután számításba Kölcsey Ferencet és Vörösmarty Mihályt is. (Ehhez is hozzátehető persze mindjárt annyi bírálat, hogy korábbi írókat nem emelt ki hasonló módon.)

Maguknak a művészi értékeknek a számbavételénél nem törekedett különösebben egyéni vélemény érvényesítésére. (A huszadik század tárgyalásakor érhető leginkább néhány súlyos, „egyéni” aránytévesztésen, melyekben a hivatalos-konzervatív értékrend súlyos zavarainak is bizonyára szerepük volt; így például abban, hogy a szerény súlyú Vargha Gyuláról nagyobb terjedelemben írt, mint a klasszikusok közé számító költő-próza-író-műfordító Kosztolányi Dezsőről.) Nem ezen a téren, hanem inkább az irodalmat befolyásoló gondolkodás, felfogás, „beállítottság” általános jellegének a földerítésében igyekezett eredményeket felmutatni. Könyvei írói levelek sokaságából idézve törekszenek az alkotásra is hatással levő szellemiség megismertetésében új részeredményeket felmutatni. Az irodalmi élet szervezésére elsőként vállalkozó Kazinczy Ferencnek a leveleit például egyenesen „a magyar szellemtörténeti kutatás kincsesbányái”-ként tanulmányozva.³² (Tegyük hozzá: teljes joggal.)

Indokolatlan lenne azonban Farkas Gyulát egyoldalúan a szellemtörténeti irányzat képviselőjeként tárgyalni, mint eszmeáramlatok, stílusirányzatok, közös érzelmi hullámok együttesében vizsgálódó kutatót. Nem csupán a kereszténység vagy humanizmus szellemének, a vallási türelem mentalitásának vagy a nemzeti gondolatért lelkesülésnek a terjedése illetve visszaszorulása érdekelte. A Minerva kiemelkedő irodalomtudósának, Horváth Jánosnak a gondolataiból láthatólag átvette az „irodalmi alapviszony” kategóriáját (bár ha nem emlegette is), amelyben az olvasók képviselik a három alaptényező egyikét. Ahhoz hasonlóan, ahogy – a máskülönben tőle igen erősen különböző – Szerb Antal is egyszerre törekedett a szellemtörténeti és a szociológiai irányzat némely fontos szempontjainak egymást kiegészítő alkalmazására, Farkasnál is fontos tényező a társadalmi szerveződésekben kialakuló *befogadó közeg* milyenségének vizsgálata. Az olvasóközönség tehát

nemcsak nagy általánosságban érdeklí, hanem mint újságok, folyóiratok, almanachok és regények lehetséges előfizetője, megvásárlója, esetleg kritikai írások iránti érdeklődést is mutató „közeg”: mint eleven *irodalmi élet* megteremtésének egyik lehetséges föltétele. Nem kerüli el figyelmét, hogy milyen levelezési, majd személyes találkozási lehetőségek adódnak az írók számára (lakás, vendéglő, kávéház, egyesület), illetve melyek a városban tartózkodás pénzügyi föltételei. Érdeklí az iskolák nyelvén túl ezek színjátszói és önképzőkörrei, a színtársulatok alakulásának lehetőségei és a közönség igényei – akár az Akadémia lehetséges szellemi kisugárzásának tényezői, a társaságot alakítás indítékai. Ismételten olvashatjuk nála az ilyen fejezetcímeket: „Az irodalmi egyesületek”, „Kulturális egyesületek”. Mindez akár sok kívánnivalót is hagyhat maga után: ettől még nem kell, hogy értéküket veszítsék azok az eredmények, amelyek további kutatásokba építhetők be, vagy esetleg erre ösztönöznek. (Talán leginkább ezekre a részekre vonatkoznak azok a – visszafogott hangon elmondott – elismerő szavak is, melyeket az utóbbi kor irodalomtörténészeinek sorából Sőtér István fogalmazott meg.)

*

Nem lehet feladata ennek az előadásnak, hogy Farkas Gyula egész életművét mérlegre vesse, az előtérbe állított problémakörrel kapcsolatban azonban indokolt lehet még néhány szempontból értékelni fontosabb írásműveit. Az egyik: az a körülmény, hogy sajnálatosan erős szálakkal kötődött a Harmadik Birodalom fővárosának szellemi világához (ennek ügyében a németországi kollégáknak nálam sokkal nagyobb az illetékességük, azért említem ezt a tényrt csak érintőlegesen), nem nyomta rá olyan tekintetben a bélyegét a tárgyalt művekre, hogy észrevehetően lebecsülte volna a magyar történelemben a függetlenségi törekvéseket, vagy erővel háttérbe próbálta volna szorítani a némettől eltérő kapcsolatokat. Halványabban a magyar nemzeti és az egyetemes emberi törekvések szolgálatának viszonylatában is jelentkezik nála egyfajta szintézis-koncepció. Némiképp már irodalmunk kezdetének (említett) tárgyalásakor is (magyarság és kereszténység kettőségét illetően), később a múlt század vizsgálatakor. Szót érdemelhet az is, hogy a magyarországi német nemzetiséget – melyről elmondja, hogy megőrizte nyelvén túl saját kulturális arculatát is – a magyar nemzet részeként szemléli. (Megkülönböztetett figyelemmel, anélkül azonban, hogy ezzel valamiféle magasabbrendűséget próbálna éreztetni.) A hatvanhetes kiegyezéssel – írja másutt, más vonatkozásban mutatkozva elfogulatlannak – „a magyarság kivívja helyét a Habsburg-birodalomban, de egyúttal [...] messze kerül

Európától”.³³ Petőfi Sándor és az őhöz közel állók által „válí a magyar irodalom a világirodalom részévé” – fogalmazza meg ugyanakkor elismerését, azt a teljesítményt emelve ki, mellyel a mérlegre tett írók „az örök emberi problémákat a művészi kifejezés legmagasabb síkján magyar nyelven szólaltatják meg.”³⁴ A magyar romantika legmagasabb szintű teljesítményeként értékelt *Csongor és Tünde* is ebbe a kategóriába tartozik. A nemzetiben általában – a regionálisához hasonlóan – leginkább színező, egyéni felszíni jelleget adó szerepet ismer el értéknek, s a túlságosan nekibuzduló nacionalizmusban, a sovinizmusban éppenséggel a friss asszimilálódás megnyilatkozását gyanítja. (A szerbből magyarkodóvá váló Dugonics András, a Schedelből magyarosodott Toldy Ferencet, a szlovák származásának nyomait néha túlságosan is eltüntetni igyekvő Petőfi Sándor egyik látványos közéleti megnyilatkozását minősítve.³⁵) Nem tagadva ugyanakkor a teljes értékű asszimilálódás lehetőségeit: Petőfinél azt is kiemelve, mennyire „magyarrá lesz” mindaz, amit csak leír, az erdélyi szászsból magyar íróvá lett Heltai Gáspár esetében pedig egyenesen a „székely lélek megszólaltatását” is érdemei közé sorolja.³⁶

Más oldalról közelítve hozzá, Bóka László így emlékezik Farkas Gyulára: „a maga korában kedvelt szerző volt, színtelen-száraz írásmódja ellenére”.³⁷ Úgy gondolom, pontatlanok az emlékei. Bírálhatók – időnként energikusan – történelem- és irodalomszemléletének (még inkább politikai nézeteinek) különböző tényezői, értékítéletei (például a Nyugat több írójának esetében, Füst Milán vagy József Attila súlyának nyilvánvaló lebecsülésében); meghökentésre adhat okot átfogó irodalomtörténetének kuszává váló szerkesztésmódja (az írók egy részének kétszeri tárgyalásával, vagy azzal, hogy például Mikszáth Kálmánra a Nyugat bemutatása után kerül csak sor). A maga egészében színtelen stílussal vádolni Farkast azonban indokolatlan. Hogy előadóként milyen volt, arról is német kollégáim tudhatnak többet nálam. Könyveit azonban bőséges kordokumentum-idézései is színezni tudják, néha adatösszeállításai is meglepnek, s a köztük olvasható „szerzői” szövegekben is van néhol frissesség, színes elevenség – ha némiképp talán régies is. Hadd idézzek szemléltetésül három ilyen részletet a magyar irodalom történetének különböző fejezeteiből. „Amint a szerzetesek nemcsak Isten igéjét hirdették, hanem vadonokat és mocsarakat tettek termékennyé, megtanítván a magyarságot a földművelés nyugati módszereire és a magasabb ipari kultúrára, úgy az idegen királynőkkel nemcsak nehézvértű lovagok és sima diplomaták jöttek az országba, hanem nagyhírű tudósok, építésszek, művészek és dalnokok is. Ez az udvari kultúra legmagasabb kifejlődését Nagy Lajos, majd

Mátyás alatt érte el, akinek fényes budai udvarára irigységgel vegyes csodálattal tekintett egész Európa.

A nyugati udvarokban a királyi udvar kultúrája nem maradt elszigetelt jelenség. Főurak, főpapok versenyre keltek fejedelmükkel, és a városok mindinkább gazdagodó és erősödő polgársága igyekezett utánozni az ellesett magasabb életformákat. A királyi udvar hatalmas fényforrás volt, mely termékeny életrehívó világosságot árasztott szét mindenfelé. A magyar udvari kultúra napja azonban sokáig csak ugart égetett...”

Petőfi Sándor „*A helység kalapácsában* kigúnyolja, nevetségessé teszi a klasszikus époszok pátoszáát, ossiani borongását, *János Vitézében* – az *Árgirus* és a *Tündérvölgy* nyomdokain haladva – megteremti népdalaink epikus párját. Múzsája a magyar népmese aranyhajú tündére, kinek könnye gyöngy, mosolya rózsabimbó, de mezítláb jár le a patakhoz... Ámde többet ad, mint verses népmesét. A népmesének nincsen érzéke a természet szépségei iránt, nem látja meg a felkelő és lenyugvó nap bíborát, a hold sárga fényét, a gyorsan elvonuló vihar festőiségét, a messze terjedő pusztá egyhangú méltóságát. Pedig az első magyar népi eposzt nem annyira a meseszöveg gazdagsága, mint inkább a népdalok hangjára utaló lirizmusa teszi színessé és minden realizmusa mellett elbájolóan költőivé.”

A szabadságharc leverését követő időszakban „Eötvös Münchenben államtudományi munkájába temetkezik, Szalay, Pulszky, Teleki száműzöttként bolyonganak, külföldön, Kúthy – hogy meneküljön az éhenhalástól – hivatalt vállal az osztrák kormány kegyelméből és felmorzsolódik a nemzeti megvetés súlya alatt.

Legsúlyosabb a Fial Magyarorszáág vesztesége. Vezére eltűnt a segesvári csatamezőn, alakját a legendák glóriája övezi. Jókai bujdosik, Sárosy, Vas Gereben sok társukkal egyetemben börtön fenekéről áhítozzák a felkelő napot, Lisznyay, Vajda János olasz földön az osztrák közkatona keserű kenyerét eszik. Arany János – lehet-e danteibb gyötrelem költő számára – Nagykőrösön iskolai dolgozatokat javít.

»...Tél van, csend, hó és halál,« Jobban aligha jellemezhetni a haynauai rémuralmat...³⁸

*

Ha ezek után végezetül, összegezésként meg akarnék válaszolni egy kérdést, hogy vajon úgy gondolom-e: Farkas Gyula irodalomtörténetírói munkásságának a rehabilitására is eljött az idő, azt válaszolnám, hogy ilyen elgondolás nem érlelődött meg bennem. Mikor úgy döntöttem, hogy eleget teszek a

berlini egyetem tanszékéről érkezett megtisztelő kérésnek, akkor mégis úgy gondoltam: van mit *helyreigazítani* az ő munkásságának a megítélésében illetve értékelésében is – azt sem mondanám, hogy kevés. Ennek a feladatnak egy részét próbáltam meg elvégezni – részben más országokból való kollégáimra, részben az időre bízva a többit.

- 1 *A magyar irodalom története*, 6, 1966, 68.
- 2 *Arcképek és vallomások*, 1962, 49–51; *Józsanság és szenvedély*, 1966, 254–258; *Gyulaiától a marxista kritikáig*, 1966, 239; *Petőfi*, 1982, 148, 420, 422; *Romantika és realizmus*, 1954, 12, 15.
- 3 ILLÉS Endre, *Farkas Gyula könyvéről*, *Nyugat*, 1939. ápr., 255.
- 4 H. LUKÁCS Borbála, „*A faji erőök fejlődésrajzáról*”, *ItK*, 1967, 5–6. sz.
- 5 SCHÖPFLIN Aladár, *Asszimiláció és irodalom*, *Nyugat*, 1939. ápr., 284.
- 6 RIEDL Frigyes, *Arany János*, 1957, 21–23.
- 7 FARKAS Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban*, 1938, 8.
- 8 *Mínerva Füzetek*, 1929, 3. sz.
- 9 FARKAS Gyula, *A magyar romantika*, 1930, 84. – A kiemelés tőlem származik T. A.
- 10 FARKAS Gyula, *A magyar irodalom története*, 1934, 8, 13.
- 11 FARKAS, *A magyar irodalom...*, 9.
- 12 *Uo.*, 9, 18.
- 13 *Uo.*
- 14 *Uo.*, 25.
- 15 *Uo.*, 218; *A magyar romantika*, 5.
- 16 FARKAS, *A magyar irodalom...*, 25.
- 17 FARKAS, *A magyar romantika*, 233–257; *A Fiatall Magyarországi kora*, 1932, 282, 302.
- 18 FARKAS, *A magyar romantika*, 13.
- 19 *Uo.*, 130.
- 20 FARKAS, *A magyar irodalom...*, 187.
- 21 FARKAS, *A magyar romantika*, 13.
- 22 *Uo.*, 83.
- 23 *Uo.*, 150.
- 24 *Uo.*, 142.
- 25 *Uo.*, 58.
- 26 *Uo.*, 314.
- 27 *Uo.*, 314.
- 28 *Uo.*, 163.
- 29 *Uo.*, 328.
- 30 *Uo.*, 293.
- 31 FARKAS, *Az asszimiláció kora...*, 8.
- 32 FARKAS, *A magyar romantika*, 191.
- 33 FARKAS, *A magyar irodalom...*, 191.
- 34 *Uo.*, 178. Ugyanezt a gondolatot *A Fiatall Magyarországi korában is megismétli*: 223, 302.
- 35 FARKAS, *A magyar romantika*.
- 36 FARKAS, *A magyar irodalom...*, 79.
- 37 *Uo.*
- 38 18–19, 222–223, 180–181.